

गोमंत-वैखरी

स्मरणिका

‘कोकण मराठी परिषद - गोवा’

आयोजित

अखिल भारतीय मराठी साहित्य-संस्कृती संमेलन

दि. १४ ते १७ जानेवारी २०१०

स्थळ : ‘दर्यासंगम’, कला अकादमी संकुल, पणजी - गोवा

संपादक : डॉ. सोमनाथ कोमरपंत

मुक्तिपूर्व गोमंतकीय मराठी कथा : एक आलेख

- डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर

गोमंतकीय कथेला आज उणीपुरी शंभर वर्षे होत आहेत. आधुनिक गोमंतकीय मराठी कथेचा जन्म सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी झाला. त्याच्याही पूर्वी कथेची परंपरा गोमंतकात नव्हती असे नाही. परंतु तत्पूर्वीची कथापरंपरा आणि आजची ही कथापरंपरा यामध्ये एक महत्त्वाचे अंतर आहे. पूर्वीची कथापरंपरा ही लोककथेच्या धावेतून प्रवास करत आलेली होती. ती प्रायः मौखिक स्वरूपाची होती. पंधराव्या शतकाच्या दरम्यान तिला लिखित स्वरूप प्राप्त झालेले दिसून येते. हा लिखित परंपरेचा प्रारंभ बिंदू होय. शामापूर्व ‘रामायण’ आणि ‘महाभारत’ ही याची उदाहरणे म्हणून देता येतील. ही कथा खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण गोमंतकीय होती. तिची भाषा, तिची रचना, प्रसंगवर्णन इत्यादी सर्वच घटकांगांतून याचा प्रत्यय येतो. पुढे ‘श्रीकृष्णचरित्रकथे’च्या टप्प्यावर तिने पद्यरूप धारण केले. पद्याचे घुंगूर बांधून ती अवतरली तरी ती पद्य म्हणता येणार नाही. ती मूलतः कथाच होती. ‘ख्रिस्तपुराण’ व ‘वनवाळ्याचो मळो’ मधूनही ही कथा आपल्याला भेटते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकांत मराठी कथा ‘करमणुकी’च्या साच्यात अवतरली ती गोष्ट म्हणून. ही कथा काहीशी दीर्घ स्वरूपाची; परंतु, ‘रामायण’, ‘महाभारत’ यातील कथेशी तुलना करता लघू स्वरूपाची होती. परंतु ती संपूर्णतः अंतर्बाह्य गद्य होती. आधुनिक गोमंतकीय मराठी कथेचा पाळणा याच कथेने हालविला. आत्माराम वामन भांडारी यांची ‘स्त्रियांचे चरित्र’ व पुरुषांचे भाग्य, भाग - १’ (इ.स. १८८८) व भास्कर गोविंद रामाणी यांची ‘साध्वी तारा’ (इ.स. १८९०) ही याची उत्तम उदाहरणे म्हणून सांगता

येतील. शंकर बळवंत आरस ऊर्फ गंगाराम यांचे ‘बा प्रणया’ (इ. स. १९११) व यशवंत सूर्यराव देसाई ऊर्फ भाई देसाई यांचे ‘रुमेला जुमेला’ (इ. स. १९१२) ही या कथेची पुढची वाटचाल म्हणता येईल. एकूण गोमंतकीय मराठी कथा कहाणीकडून गोष्टीकडे आणि गोष्टीकडून संपूर्ण गोष्टीकडे वाटचाल करत होती. तिचा प्रवास श्रवणीयतेकडून वाचनीयतेकडे चाललेला होता. तसेच अपरिहार्यपणे तिच्यावर ‘करमणूक’ व ‘मनोरंजन’ च्या प्रवृत्तीचा जबरदस्त प्रभावही होता. परंतु, इ.स. १९२० च्या सुमारास ती हळूहळू कात टाकत असलेली दिसून येते. ती आता ‘लघू’ बनू लागलेली होती. याची प्रचिती या काळात प्रसिद्ध झालेल्या कथांवरून निश्चित येते. आश्चर्य म्हणजे या कालखंडातील कथाकारांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीनेच हिराबाई पेडणेकर, मनुबाई बोरकर, भद्राबाई माडगावकर, शांताबाई कामत, लक्ष्मीबाई कामत अशा स्त्रीलेखिकांचेही कथालेखन आढळून येते. आणि ते लघुत्वदर्शक आहे.

निवडीतला अोंगळपणा, मांडणीतला अघळपघळपणा, कथनातला पाल्हाळ, घटनांची बेसुमार गर्दी, प्रसंगी औचित्यभंग करणारी विपुल निसर्गवर्णने, अनावश्यक तपशील व पावलोपावली केलेला उपदेश ही या कालखंडातील कथेची वैशिष्ट्ये म्हणून नोंदवता येतील.

या कथेच्या पार्श्वभूमीवरच सां. घ. कंटक या उमद्या व सुजाण कथालेखाचा उदय झाला. गोमंतकीय मराठी कथेला जाणीवपूर्वक ‘वाचनीय’ व ‘लघू’ बनविण्याचे कार्य पहिल्याप्रथम त्यांनीच केले. या क्षेत्रात वि. स. सुखटणकरांना ज्येष्ठत्वाचा जो मान दिला जातो

तो खरे तर कंकाना दिला गेला पाहिजे. तो त्यांचाच अधिकारही आहे. सुखटणकरांपूर्वीच त्यांनी आपल्या कथालेखनाला प्रारंभ केलेला होता. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या कथांचा संग्रह १९२९ मध्ये ‘सुमनगुच्छ’ या नावाने प्रसिद्ध झाला होता. कंटक हेच २०व्या शतकातील पहिले महत्त्वाचे गोमंतकीय कथाकार ठरतात. त्यांच्या कथालेखनासंबंधी सातोस्करांनी म्हटले आहे की, “१९३० पूर्वी ५-७ वर्षांच्या काळात कंटकांनी लेख, लघुकदांबरी, कथा, असे वाङ्मयप्रकार हाताळले होते.” पुढे १९३० ते ४५ या पंधरा वर्षांच्या काळात त्यांनी आपली सारी शक्ती लघुकथालेखनाच्या कामी लावली व सुमारे ४०० कथा लिहिल्या, असे सातोस्कर त्यांच्या कथालेखनाविषयी लिहिताना सांगतात.

कंटकांच्या कथा महाराष्ट्रातील तत्कालीन सर्वच नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या. त्यांच्या कथासरणीवर गुर्जरांची स्पष्ट छाप दिसून येते. परंतु गुर्जरांच्या रचनेतील सफाई व भाषासौष्टव याची उणीवही तिच्यात जाणवल्याविना राहात नाही. मात्र एक बाब इथे अधोरेखित करावीशी वाटते, ती म्हणजे हिराबाई पेडणेकर व गं. कृ. शिरसाट यांच्यानंतरच्या गोमंतकीय मराठी कथेच्या विकासाचा महत्त्वाचा टप्पा म्हणून त्यांच्या कथेचा विचार कोणाही कथाभ्यासकाला करावाच लागेल इतकी ती महत्त्वपूर्ण कथा निश्चितच आहे. १९२९ नंतर त्यांचे आणखी तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. ‘कणसाचे दाणे’ (१९३५), ‘शहाळी’ (१९४१) व शेवटचा ‘जाईची फुले’ (१९६१).

कंटकांच्या कथेची योग्य ती दखल जरी समीक्षकांनी वेळीच घेतलेली असली तरी तत्कालीन वाङ्मयेतिहासकारांनी मात्र त्यांच्यावर अन्याय केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या दुसऱ्या कथासंग्रहाला मामा वरेकरांची प्रस्तावना लाभलेली आहे. त्यांत त्यांनी कंटकांच्या कथालेखनाचे यथातथ्य स्वरूप आणि महती स्पष्ट केलेली आहे. ते लिहितात, “श्रीयुत सां. घ. कंटक यांनी आपल्या लघुकथांतून कोमल मनोभावनेचे प्रश्न जितक्या हळुवार लेखणीने रेखाटले आहेत, तितके तिचे

मार्दव महाराष्ट्रीय लेखकांच्या लेखनांत क्वचितच आढळते. पुढे ते लिहितात, “या कथासंग्रहातील सर्वच गोष्टी कौटुंबिक आहेत. इतर कथासंग्रहांपेक्षा हा या कथासंग्रहाचा विशेष आहे. आपणाला पदोपदी येणाऱ्या अनुभवांच्या आधारावर श्री कंटक यांनी कथारचना केली असल्याने या संग्रहातील गोष्टी वाचताना विशेष आत्मीयता आणि आनंद वाटतो.”

कंटकानंतरचे महत्त्वाचे कथालेखक म्हणजे वि. स. सुखटणकर. त्यांनी आपली पहिली कथा, ‘कटु कर्तव्य’ १९२६ साली लिहिली. पुढे १९३० पर्यंत त्यांनी ‘जाई-जुई’, ‘ताम्रपट’, ‘महापुराची शिकवण’, ‘वरंडा’, ‘दुबळी श्रीमंती’, ‘पाद्र्यांची पुण्याई’, ‘वंदे मातरम्’ अशा सात कथा लिहिल्या. या आठही कथांचा मिळून १९३१ मध्ये ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ या शीर्षकाखाली कथासंग्रह प्रकाशित झाला. याच संग्रहाला आणखी दोन उपशीर्षक, किंवा सहशीर्षक म्हणूया पाहिजे तर, लेखकाने दिलेली आहेत. ती म्हणजे ‘आक्रमण १ ले’ व ‘आजचे व कालचे गोमंतक’. तसेच त्यावर ‘आठ स्वतंत्र प्रादेशिक कथा’ असा ठसठशीत उल्लेखही आहे. त्यांच्या संग्रहाच्या मुखपृष्ठावरील या ‘प्रादेशिक’ शब्दाच्या बरोबरीनेच मराठी साहित्यात प्रादेशिकतेचे दालन उघडले गेले, हे या संग्रहाचे व त्यातील कथांचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे. यातील सर्वच कथांतून अधिक प्रादेशिक व प्रदेशनिष्ठतेचा प्रत्यय निश्चितच येतो. मराठी कथाविश्वात त्यांनी प्रादेशिकतेचे रुजवण घालण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला दिसून येतोच. शिवाय, कथा अधिकाधिक वाचनीय बनविण्याचा आटोकाट रियाज त्यांच्या या कथालेखनातून केलेला जाणवल्याविना राहात नाही. एखादा कथासंग्रहच नव्हे तर ग्रंथ कोणत्या स्वरूपात प्रकाशित करावा याचा वस्तुपाठ देण्याचा प्रयासही त्यांनी या संग्रहाद्वारे मराठी साहित्याच्या प्रकाशकांना घालून दिला; हेही या कथासंग्रहाचे ऐतिहासिक मोलाचेच कार्य म्हणायला हवे.

त्यांच्या या कथालेखनाला त्र्यं. शं. शोजवलकरांनी ‘भूमिप्रेम’निष्ठ म्हणून गौरविले आहे; परंतु,

त्यांच्या या 'प्रादेशिक' कथासंबंधाने विवेचन करताना प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी काढलेले उद्गार दुर्लक्षित करून चालणारे नाही. ते लिहितात, "आजच्या लघुकथा या सहेतुक कलेचा उत्कृष्ट नमुना होय. प्रतिभेच्या जोरावर काहीतरी नवलकथा लिहिली, तर तिला लघुकथा म्हणता येईलच असे नाही. गोष्ट लिहिली की तिला लघुकथा म्हणायचे हे व्यवहारात सोयीच्या दृष्टीने योग्य असले तरी कलादृष्ट्या ज्यांना लघुकथा हे नाव शोभेल अशा लघुकथा वेगळ्याच असतात... पूर्वीच्या कहाण्यांना आज कोणी लघुकथा मानीत नाही. कारण त्यांत वाङ्मयाचा स्वाभाविकपणा असला तरी त्यांत सहेतुक कलेला स्थान नाही. खेडवळ लोकांच्या तोंडी असणाऱ्या दंतकथांना कलेचे संस्कार न करता वाङ्मयाचे स्वरूप दिले, तर त्यांना लघुकथा म्हणता येणार नाही."

प्रा. सरदेसाईंच्या वरील विवेचनाचा आशय आणि रोख आहे तो त्यांच्या कथांच्या स्वरूपाविषयी. त्यांच्या मते सुखटणकरांच्या कथा कलात्मकदृष्ट्या लघुकथा नव्हेत, त्या नवलकथा वा गोष्टी व लिपिबद्ध केलेल्या दंतकथा आहेत. मला वाटते, त्याचे विवेचन एक समीक्षकाच्या दृष्टिकोनातून यथार्थमूलक आहे. नाहीतरी सुखटणकरांचे हे कथालेखन दिवाकरकृष्णपूर्व शैलीत केलेले असून त्यावर आपटे व गुर्जरांची गडद छाया आहे. त्यांच्या या आठपैकी निदान पाच कथा तरी सुकृतदर्शनी 'दंतकथां'वर आधारलेल्या नक्कीच दिसतात. आणि म्हणूनच त्यात पालहाळ, गोष्टीवेल्हाळपणा हे 'गुण' दिसून येतात. त्यामुळे त्या रोचक झालेल्या आहेत हे खरे. परंतु, या 'गुणां'मुळे त्या 'कथापण', 'लघुकथापण'ही हरवून बसलेल्या आहेत.

बा. द. सातोस्करांनीही प्रा. सरदेसाईंच्या मताला पुष्टी देणारे विवेचन केलेले आहे. ते लिहितात, "लघुकथा हा वाङ्मयप्रकार ज्या अंतर्गत व बहिर्गत तंत्रनिष्ठ अशा चौकटीत बसवण्याच्या त्या काळात प्रयत्न चाललेला होता. त्यात सुखटणकरांची ही कथा बसत नव्हती. तिची रचना तशी भोंगळच होती. पाश्चात्य

निकषानुसार ती एकपदरी, एकसंस्कारी अशी 'शॉर्ट स्टोरी' नव्हती आणि 'नॉवलेट' म्हणता येईल अशी बहुपदरीही नव्हती." कंटकांनी तंत्रदृष्ट्या गोमंतकीय मराठी कथेला ज्या एका पुढच्या टप्प्यावर नेण्याचा प्रयत्न केला, त्याला हुलकावणी देणारी ही सुखटणकरांची कथा होती.

त्यांची कथा तशी घटनाप्रधानच होती. परंतु या घटना एकसाची, एकदेशीय व एकरसी नव्हत्या. त्यांत विविधता होती हे मान्यच करावे लागेल. सर्व धर्मातील, सर्व थरांतील, सर्व समाजांतील स्त्री-पुरुष पात्रे त्यात उसठशीतपणे भेटतात. प्रा. दा. वि. कुलकर्णी यांना त्यांची ही कथा प्रश्नार्थक वाटते. त्यांच्या या सर्वच कथा आजकालच्या गोमंतकीय प्रदेशातील जीवनसमस्या घेऊन उभ्या आहेत, असे ते सांगतात.

भाषा या घटकाचा विचार करू जाता सुखटणकरांना त्यांच्या प्रयत्नांची पावती द्यावीच लागेल. त्यांनी ज्या प्रकारे भाषेचा उपयोग, बोलीभाषेचा, म्हणी, वाक्प्रचारच नव्हे, तर प्रादेशिक रूपांचा उपयोग करून आपले कथांतर्गत सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण सजीव केले, त्याला तोड नाही. असा प्रयत्न करणारे मराठी साहित्यातले ते कदाचित प्रथम कथा लेखक असावेत. त्यांच्या या प्रयत्नांविषयी डॉ. वडेरांनी नोंदविलेले निरीक्षण अभ्यासपूर्ण आहे. ते लिहितात, "सुखटणकरांनी साठ वर्षांपूर्वी प्रादेशिक कथेतील बोलीच्या वापरासंबंधी जी दृष्टी दाखविली ती खरोखर द्रष्टेपणाचीच आहे."

सुखटणकरांनी केवळ एकमेव कथासंग्रह देऊन आपले कथालेखन थांबविले. त्यानंतर प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाईंचे कथायुग सुरू होते. लक्ष्मणरावांनी आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत म्हणजे १९८६ पर्यंत सातत्याने कथालेखन केले. गोमंतकीय कथेचा हा सुवर्णकाळ असेच म्हणावे लागेल. लक्ष्मणराव हे या कालखंडाचे अध्वर्यू होते. त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून जयवंतराव सरदेसाई, व्यंकटेश अनंत पै रायकर, का. दा. घोडे, प्र. शां. मांजरेकर, ना. के. शिरोडकर, ह. वि. देसाई,

वि. द. साळगावकर, भवानी शंकर वागळे, दत्तात्रय विष्णू कीर्तने इत्यादी लहान-मोठे अनेक कथाकार कथा लिहू लागले. या सर्वांचीच कथा एका साच्यातली नव्हती. त्यात निश्चितच अल्प का होईना वेगळेपणा होता. १९४५ च्या सुमारास स्नेहलता वैद्य या एकमेव स्त्रीलेखिका कथालेखन करताना आढळतात. पुढे त्यांचा संग्रह प्रकाशित झाला. परंतु, ज्याला लक्ष्मणरावांची प्रभावळ असे म्हणता येईल असे यातील कथाकार म्हणजे जयवंतराव सरदेसाई, व्यंकटेश पै रायकर व ह. वि. देसाई हे होत. लक्ष्मणरावांच्याच वळणाने त्यांनी कथालेखन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात जयवंतराव व व्यंकटेश पै रायकर काही प्रकाणात यशस्वीही झालेले दिसून येते. परंतु, लक्ष्मणरावांइतके विपुल (सुमारे ७०० कथा) आणि दर्जेदार लेखन त्यांना करता आले नाही, हे मान्यच करावे लागेल. लक्ष्मणरावांनी आपल्या नावाची तप्त मुद्रा या कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथालेखनावर प्रभावीपणे आणि इतकी सखोल उमटवलेली आहे की कुणी ती मिटवू म्हटले तरी मिटविता येणार नाही.

विपुल कथालेखन करूनही त्यांचे लेखन एकसुरी, एकदेशीय व एकरसीय कधीच झाले नाही, याला कारण त्यांची या वाङ्मयप्रकारावर असलेले जबरदस्त पकड हे होय. तत्कालाचा एकूणच मराठी कथालेखनाचा धांडोळा घेतला, तर त्यांच्याइतके प्रयोगशील कथालेखक उभ्या मराठी कथासृष्टीत सापडणार नाहीत, असेच म्हणावे लागेल. प्रादेशिक, ग्रामीण, शृंगारिक, ग्रामीण, व्यक्तिचित्रणात्मक, देशीवादाच्या जवळ जाणाऱ्या, स्त्रीवादाला खुणावणाऱ्या, नवलकथेची घुंगरू बांधलेल्या, फेन्टसी, विनोदी, कौटुंबिक, ऐतिहासिक, अनुवादित, रूपांतरित अशा अनेकविध स्वरूपाच्या कथा त्यांनी वैपुल्याने लिहिल्या. त्यांच्या कथेसंबंधाने थोडक्यात लिहिणे म्हणजे ‘घागर में सागर’ भरण्यासारखे आहे. (जिज्ञासूंनी लेखकाचा प्रबंध पहावा.)

त्यांच्या कथेवर अश्लीलतेचे हेत्वारोप करून

त्यांना नामोहरम करण्याचे प्रयत्नही झाले. आणि आश्चर्य म्हणजे या षड्यंत्रामध्ये काही गोमंतकीयही सहभागी झालेले होते. त्यांच्या कथेवर अनैतिकतेचे आरोप करणाऱ्यांचे पितळ काळाच्या ओघात आज उघडे पडलेले आहे. कारण, लक्ष्मणरावांनी जे कथालेखन केलेले होते, ते जाणीवपूर्वक केलेले होते. त्यांनी त्यात कलेला कुठेही बड्डा लागू दिला नाही. लक्ष्मणरावांची नीतिविषयक धारणा प्रगल्भ होती. त्यांच्या समकालीन मराठी साहित्यिकांच्या व टीकाकारांप्रमाणे ती उथळ व सवंग नव्हती. ते म्हणत, “साहित्यिकाची नीतिकल्पना ही काळातील असायला हवी. कालाचे तिला बंधन असू नये. अशी कालातील नीती हीच खरी नीती. आणि कलाकाराने, साहित्यिकाने तिलाच प्रमाण मानले पाहिजे. काळाने आज आपणा सर्वास दाखवून दिलेलेच आहे की त्यांचा हा नीतिविचार कसा योग्य होता आणि ते आपल्या काळाच्या किती पुढे होते तेही !

त्यांच्या नावावर एकूण तेरा कथासंग्रह आहेत. त्यात ‘कल्पवृक्षांच्या छायेत’ या १९३४ साली प्रकाशित झालेल्या पहिल्या संग्रहाच्या बरोबरीने ‘वादळातील नौका’ या १९३९ साली प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या अत्यंत वादग्रस्त संग्रहाचा समावेश होतो. १९४० मध्ये आलेला त्यांचा ‘ढांसळलेले बुरुज’ नवकथेला सामोरी जाणारी नवीच कथा घेऊन आला होता, हे इथे नमूद करणे अनाटायी ठरणार नाही असा विश्वास वाटतो. आपल्या काळाचे ते बिनीचे कथालेखक होते.

गोमंतकीय लोकजीवनाचे व येथील लोकसंस्कृतीचे ते यथार्थ भाष्यकार होत. त्यांच्या अनेक कथांमधून याची प्रचीती येते. परंतु त्यामुळे त्यांची कथा कुठेही प्रचारकी वा बोजड झालेली नाही; याचे कारण कथेच्या तंत्रावर असलेली त्यांची सजग पकड व मंत्रासंबंधाने असलेली जागृत निष्ठा. गोमंतकीय जनजीवनाची विविधांगे त्यांच्या कथेतून साकारताना दिसतात. येथील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, नैतिक इत्यादी अंगांचा आलेखच त्यांच्या कथासंभारातून नेटकेपणाने काढलेला दिसून येतो.

त्यांच्या कथेचे एक अभ्यासक, कथाकार व समीक्षक श्री. ज. जोशी यासंबंधाने सांगताना लिहितात, “महाराष्ट्राचा सामाजिक किंवा राजकीय इतिहास जाणून घ्यायचा असला तर अनेक ललित लेखकांचे लिखाण अभ्यासावेच लागेल. परंतु गोव्याचा सगळा इतिहास एकटे लक्ष्मणराव वाचले तर सहज समजेल.”

लक्ष्मणरावांच्या कथेचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्यांनी आपल्या कथालेखनातून इथल्या ख्रिस्तीसमाजाचे केलेले आलेखन होय. या समाजाचा चतुरंग आलेख त्यांनी आपल्या कथेद्वारे पूर्ण सामर्थ्यानिशी अचूकपणे काढलेला आहे. त्याच्या समस्या, त्यांची नैतिकता, त्याचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन, त्याच्या धर्मकल्पना, इतकेच नव्हे तर त्या समाजाची आधुनिकता, सन्मुखता याच्या बरोबरीनेच त्याच्यातील जातिभेद, दंभ, रुढी-समजुती, वेळप्रसंगी अराष्ट्रीयता, भोळेपणा, पापभिरुवृत्ती व मोकळा ढाकळा जीवननिष्ठ व्यवहार या सर्वच अंगांचे त्यांनी चित्रण केलेले आहे. त्यांच्याइतके या समाजाच्या अंगप्रत्यंगाला मुखर करणारे चित्रण सोडाच त्याच्या पासंगाला पुरेल इतकेदेखील चित्रण मराठी कथेतच नव्हे तर एकूणच साहित्यात हिंदू धर्मीयांव्यतिरिक्त कोणत्याही इतर धर्मीयांचे अजून झालेले नाही. आणि नजीकच्या काळातही ते होईल म्हणून खात्री देता यायची परिस्थिती दिसत नाही. इतकी त्यांची लेखणी सर्वगामी होती. ते खऱ्या अर्थाने द्रष्टे कलाकार होते. प्रतिभावंत तसेच प्रज्ञावंतही होते. जे खरे प्रादेशिक तेच खरे वैश्विक, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या कथाही तशाच.

जयवंतराव सरदेसाई यांनी विद्यार्थीदशेत असताना कथालेखनाला प्रारंभ केला. वर्ष होते १९३२. त्यांच्या कथा महाराष्ट्रातील मातब्बर नियतकालीकामधून प्रसिध्द होत होत्या एवढे सांगितले तरी त्यांच्या कथांच्या दर्जाविषयी वेगळे भाष्य करायची गरज भासू नये. गोव्यात राहून आपला वकिलीचा व्यवसाय सांभाळून त्यांनी कथालेखन केले. परंतु १९३८ नंतर त्यांचे कथालेखन जवळजवळ संपुष्टातच आलेले दिसून येते.

‘सुखाचे क्षण’ आणि ‘गुलाब गेंद’ असे दोन कथासंग्रह त्यांनी प्रसिद्ध केले. पुढे त्यांच्या इतर काही कथांचा संग्रह त्यांच्या मरणोत्तर ‘अवशेष’ या शीर्षकाखाली १९८४ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांच्या पहिल्याच कथासंग्रहातील कथांवरील आपला अभिप्राय व्यक्त करताना वि. स. खांडेकर म्हणतात की, “त्यांच्या ठिकाणी कथालेखनाची विकास पावणारी शक्ती आहे हे सहज दिसून येते.” त्यांची कथा वाचनीय होती. तसा अभिप्राय वा. म. जोशींनीही दिलेला आहे. तशीच ती बरीचशी तंत्रशुद्धही होती. लहानसहान घरगुती प्रसंगांतून व त्यांच्या गुंफणीतून त्यांची कथा साकार होत जाताना ते इच्छित आशय चांगल्यापैकी व्यक्त करताना दिसतात. सूक्ष्म अवलोकन, चित्तवेधक वर्णनशैली, तादात्मता, जिव्हाळा इत्यादी कथालेखनाचे गुणविशेषही त्यात आढळून येतात. त्यांचे कथालेखन प्रायः प्रादेशिक स्वरूपाचे असले, तरी त्यातून इतिहास, दंतकथा, अनुवादित कथा, रूपांतरे, कौटुंबिक कथा अशी विविध रूपिणी कथा वाचकाला भेटते. त्यांच्या कथेसंबंधाने लिहिताना बा. द. सातोस्कर लिहितात की, “प्रो. फडक्यांच्या लेखनशैलीचा वास जयवंतरावांच्या लेखनकामास येत असला तरी उच्चवर्णीयांतून पात्रे निवडण्याच्या प्रो. फडक्यांच्या प्रथेचा अवलंब न करता त्यांनी या बाबतीत स्वातंत्र्य दाखविले आहे.” परंतु काहीही असले तरी विषय, आशय व तंत्र या बाबतीत ती अविकसितच राहिली, हे मान्य करावेच लागते.

व्यंकटेश अनंत पै रायकर हे या कालखंडातील आणखी एक सिद्धहस्त कथाकार. त्यांच्या कथालेखनाचे स्वागत करताना प्रा. अनंत काणेकर म्हणाले होते की, “लघुकथा वाङ्मयात एक नवा तारा उदयाला आला आहे.” १९४० पर्यंत त्यांनी अनेक कथा लिहिल्या. त्यांची ही पहिली कथा १९३२ मध्येच प्रकाशित झाली. ‘कारंजाचे तुषार’ हा त्याचा पहिला कथासंग्रह १९३९ साली प्रसिद्ध झाला. पुढे ‘सप्तस्वर’ इत्यादी त्यांचे आणखी चार संग्रह प्रकाशित झाले. त्यांच्या समकालीनांमध्ये त्यांची कथा सर्वाधिक शृंगारिक होती.

ती प्रादेशिक होतीच; परंतु, त्यातही दैवतकथा, दंतकथा, अनुवादित व रूपांतरित कथा अशा कथांचाही भरणा होता. त्यांच्या कथेवर फ्रेंच आणि पोर्तुगीज कथेचा प्रगाढ प्रभाव होता असे ठामपणे म्हणता येईल. अश्लीलतेविषयीचे आरोप त्यांच्या कथेवरही झाले. परंतु, त्यांच्या कथेने कलात्मकतेची मर्यादा कधी ओलांडली नाही हे विशेष. ते खऱ्या अर्थाने कलावादी व सौंदर्यवादी कथालेखक होते. त्यांच्या कथेतून प्रखर वास्तवदर्शनाचा म्हणूनच अभाव प्रकर्षाने जाणवतोच. परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टी व कहाण्यांना कथारूप देण्यात त्यांचा हातखंडा होता. त्यांच्या कथेसंबंधाने 'ध्रुव' मासिकात लिहून आले होते की, "रायकर यांची कथनपद्धती सुंदर आहे. ते कथानकाच्या ओघात येऊन गोष्टी लिहू लागले की, अतिशय समरसतेने लिहितात आणि कथेची गती कुठेही कुंठित होऊ देत नाहीत." त्यांची भाषाशैली चटकदार व मनोवेधक होती. त्यांची गोष्ट वाचता वाचता वाचकाचे मन उत्तरोत्तर रंगतच जाते, असा अभिप्राय एका समीक्षकाने देऊन ठेवला आहे. भाषा आणि भावना यांच्यातील लालित्य, साधे तृतीयपुरुषी निवेदन, कथानकाची योग्य निवड, त्यातील जिव्हाळा व सामरस्य हे गुणविशेष त्यांच्या कथालेखनातून जाणवतात. मात्र प्रयोगशीलतेचा अभाव त्यांच्या कथेला मर्यादित करून जातो. लक्ष्मणरावांकडून आपणाला कथालेखनाची प्रेरणा मिळाल्याचे त्यांनी मान्यच केलेले आहे. प्रणय हा लेखकाचा आवडता विषय दिसतो आणि अशा नाजूक विषयाच्या गोष्टी न बिचकता सहजपणे सांगण्याची कलाही लेखकाला चांगलीच अवगत आहे." असा बोलका अभिप्राय त्यांच्या कथालेखनावर एका स्त्रीसमीक्षकाने, शकुंतला परांजपे हिने दिलेला आहे हे येथे अधोरेखित करावेसे वाटते.

काशीनाथ पुंडलीक घोडे हेही याचा काळातले कथाकार. 'सुख-संवाद' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९३६ साली प्रसिद्ध झाला. पुढे १९८० मध्ये 'वन्दि तो चेतवावा' १९८० मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांनी आपल्या कथालेखनाला १९३३ च्या सुमारास प्रारंभ

केला. गोमंतक व महाराष्ट्रातील आघाडीच्या नियतकालिकांतून त्या कथा प्रसिद्ध होत होत्या. त्यांच्या बऱ्याच कथांना गोमंतकीय वातावरणाची पार्श्वभूमी लाभलेली असली तरी त्यांना प्रादेशिक व प्रदेशनिष्ठ म्हणता येणार नाही. त्या धड कुटुंबकथाही नव्हत्या. कारण त्यांचे विषय कुटुंबाच्या चौकटीबाहेरचे आहेत. कथालेखनातले सातत्यही त्यांना राखता न आल्याने समीक्षकांनीही त्यांच्या कथेची नोंद घेतलेली दिसून येत नाही. त्यांची भाषा साधी व सरळ आहे. त्यात लालित्याचा अभाव जाणवतो. रचनेच्या दृष्टीनेही त्यांची कथा सरळ रेषेत प्रवास करताना आढळते. एक प्रकारचा सरळसोटपणा तिच्यात आहे आणि म्हणूनच तिच्यात रचनेचेही लालित्य येऊ शकले नाही. परंतु 'दूधसागर', 'अंजनी' अशा काही मोजक्याच कथांमध्ये त्यांना हे करणे साध्य झाले आहे. तेथे मात्र त्यांची कथा साहजिकपणेच लक्षवेधक होते.

पं. महादेवशास्त्री जोशी हे नामवंत कथाकारांपैकी एक. ते गोमंतकीय. परंतु त्यांचे सारे कथालेखन त्यांनी पुणे मुक्कामीच केले आहे. जुन्या वळणाची व निवेदनपद्धतीचा तसाच उपयोग करून त्यांनी आपली कथा फुलविण्याचा प्रयत्न केला. 'वेलविस्तार' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९४१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. पुढे १९६० मध्ये कथालेखन थांबेपर्यंत त्यांनी सातत्याने कथा लिहिली. १९४५-६० कालखंडाचे ते महत्त्वाचे कथाकार. दरम्यानच्या काळात मराठी साहित्यविश्वात एक महत्त्वाचे स्थित्यंतर घडून आलेले होते. मराठी साहित्यजगतात कथा व कवितेच्या प्रांतात नवतेचा जन्म झालेला होता. आणि या नवतेने मराठी कथा व कवितेला सर्वस्वी अंतर्बाह्य व्यापून टाकलेले होते. परंतु या घडामोडीचा पुण्यात राहून कथा लिहिणाऱ्या महादेव शास्त्रींवर तसा म्हणावा तसा काही परिणाम झालेला दिसून येत नाही. या उलट त्यांची कथा दिशीमासी अधिकाधिक अतिनाट्याकडे झुकू लागली होती. हे नाट्य काही कृतक होते. मात्र चित्रदर्शी वर्णनशैली, संस्कारक्षम प्रसंगचित्रण, परोपकारी-सोज्वळ ठोकळ

व्यक्तिचित्रे आणि बोधवती रसाळ भाषावैभव यांच्या जोरावर त्यांनी कथालेखनात अमाप प्रसिद्धी मिळविली. त्यांच्या नावावर सुमारे दहा कथासंग्रह आहेत.

आपल्या कथामधून त्यांनी मध्यवर्गीय प्रायः ब्राह्मण-भिक्षुकवर्गाची सुखदुःखे मोठ्या आत्मीयतेने व संस्कारशील पद्धतीने रोचकपणे रंगविलेली आहेत. त्यामुळेच त्यांच्या अनेक कथा चित्रपटांचा विषय ठरल्या. त्यांची कथा ही मूलतः बोधवादी कुटुंबकथाच आहे. पुण्यातले य. गो. जोशी ज्या प्रकारची कथा लिहीत होते, त्याच प्रकारची ती आहे. गोमंतकाच्या संदर्भात तिला प्रादेशिक म्हणता येणार नाही; परंतु, काही प्रदेशनिष्ठ कथांचा अंतर्भाव त्यात निश्चितच आहे. नायिकाप्रधान कुटुंबसंस्कार कथा असे फारच झाले तर तिला म्हणता येईल. नवकथेच्या या काळात काही नव्या जाणिवा आत्मसात करण्याची त्यांची धडपड जरी दिसून येत असली तरी काही अपवाद वगळता त्यात त्यांना यश आले नाही.

एकूणच प्रा. म. ना. अदवंतांनी त्यांच्या कथेसंबंधाने काढलेले पुढील उद्गार मननीय असेच आहेत. ते लिहितात, “त्यांच्या कथेतील व्यक्ती सरळ व एकेरी पदराच्या आहेत. त्यात भावनांची गुंतागुंत कुठे असलीच तर ती वरवरची आहे. एकंदर कथेतील जीवनही सुखवादी आहे. जीवनाचे विराट व तांडव नृत्य कुठेच नाही. जीवनातील मांगल्य आणि सद्भावना यांची जोपासना त्यांच्या कथेतून झाली आहे आणि त्याला काव्यात्म शैलीची साथ मिळाली आहे.”

कवी बोरकरांनीही कथालेखन याच काळात केले. त्यांची कथासाधना १९४६ च्या दरम्यान सुरू झाली. परंतु त्यांचा संग्रह ‘प्रियदर्शनी’ १९६० साली निघाला. पुढे १९८१ मध्ये हाच संग्रह अधिकची भर घालून ‘समुद्रकाठची रात्र’ या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आला आहे.

बोरकरांच्या अवघ्याच कथालेखनातून ‘भूमिप्रेम’ हा त्यांचा गुण जाणवतो. तसेच त्या प्रायः व्यक्तिकेंद्रित आहेत. लोकसंस्कृतीकडे त्या झुकणाऱ्या

असल्याने बऱ्याचशा अतिरंजित स्वरूपाच्या झालेल्या आहेत. त्यांनीही अनेक लोककथांना कथेचे रूप दिले. त्यांची कथा वाचनीय असण्यापेक्षा म्हणूनच श्रवणीय व प्रेक्षणीय अधिक आहे. त्यात नाट्य आहे; पण, ते भडक आहे.

बा. द. सातोस्करांनी या काळात कथालेखनाला प्रारंभ केलेला होता. त्यांचा एक संग्रहही प्रसिद्ध झाला. परंतु, त्यांच्या लेखणीतून काही कसदार कथा उतरल्या त्या १९६१ नंतर गोव्यात आल्यानंतर ‘अभुक्ता’ या शीर्षकाखाली त्यांचा एक संग्रहही प्रकाशित झालेला आहे. त्यांच्या कथालेखनामध्ये नव्या जाणिवांचा पदरव स्पष्ट ऐकू येतो परंतु त्यांनी कथालेखनातले सातत्य राखले नाही, आणि गोमंतक एका चांगल्या कथाकाराला मुकला.

या कालखंडात जे इतर गोमंतकीय लेखक मराठी कथालेखन करित होते ते गोव्याच्या बाहेर राहूनच. त्यापैकी तर काही गोव्याबाहेर स्थायिकही झालेले होते. फक्त संकल्पनेतील तांत्रिकतेच्या आधारावरच त्यांचे ‘गोवेकरपण’ तगून राहिलेले होते. मला वाटते, त्यांच्या कथांचा विचार इथे अप्रस्तुत ठरावा. शिवाय ते कुणी नामवंत कथाकार म्हणूनही पुढे आले नाहीत.

या कालखंडात काही स्त्रियांनी कथालेखन केले असले तरी त्यांचे अगदी अल्प कथासंग्रह निघाले. तसेच या काळाच्या पटावर कथाकार म्हणूनही त्यांचा ठसठशीत ‘कुंकवाचा टिळा’ कुठेच दिसून येत नाही.

मात्र अनुवादित कथांचा एक जोरकस प्रांत या काळात पहावयास मिळतो. तो संपन्न करण्यात ह. वि. देसाई, जनार्दन शिंदे, बा. द. सातोस्कर इत्यादी मंडळी आघाडीवर होती. खरे तर या अनुवादकांनी मराठी कथाजगत समृद्ध करण्यास हातभारच लावलेला आहे. परंतु, याची दखल म्हणावी तशी घेतली गेली नाही.